

ҚАРШИ ШАҲРИ ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ ВА ЛАРДА ТУРИЗМ
ИМКОНИАТИЛАРИ

Уралов Ғайбулла

Қарши давлат университети ўқитувчиси, мустақил тадқиқотчи

Қаршидаги тарихий ёдгорликлардан бири Одина масжиди XIV асрнинг 80-йилларида бунёд этилган. Муаррихларнинг маълумотларига кўра Соҳибқирон Амир Темур 1385 – 1386 йилларда Қаршида қишлаб, унинг марказида йирик масжид бунёд эттирган [1]. Одина масжиди Регистон мажмуига кирган меъморий иншоотлардан бири ҳисобланган. Бу масжиднинг кўриниши, ўлчамлари ва бошқа диққатга сазовор жиҳатлари ҳақида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. Регистонда бу йирик иншоот Абдуллахон мадрасаси билан биргаликда, меъморчиликдаги «Қўш» мажмуани ташкил этади. Унинг ҳажми бўйига 50 метр, энига 40 метрдан иборат ва масжид ичидаги ибодат жойлари кенг, баланд, тепаси кичик гумбазчали ҳар ҳар жойига қалин қилиб терилган ғишт устунлари бир бирига равоқлар орқали туташиб кетган [2].

Ана шундай ўнлаб равоқ, гумбазчали хоналардан ўтиб, гумбазли номозгоҳга чиқилган, унинг ғарбий (қибла) томонида жуда катта, маҳобатли меҳроб бўлган. Меҳроб равоғининг атрофига Қуръони каримдан оятлар битилган. Меҳробнинг ўнг томонида етти зинали минбар бўлиб, унда жума ва ҳайит номозларнда хутба ўқилган. Регистон майдонидан етти зина кўтарилиб, Одина масжиди олдидаги майдонига чиқилган. Россия босқинигача майдончанинг устида айвон бўлиб, у ҳам тўпга тутилиб вайрон қилинган. Саид Олимхон томонидан қалъанинг таъмирланиши пайтида бу айвон ҳам қайта тикланган. 1920 йил Бухоро амирлиги ағдарилгач, шўролар ҳукмронлигининг дастлабки йилида айвон яна вайрон этилган. Масжиднинг баланд миноралари ва мовий гумбазли маҳобатли меҳроби, мармар минбари ва бошқалар бузиб ташланган.

XIX аср 60 – йилларининг охирида Россия истилочилари томонидан бино тўпга тутилиб, вайрон қилинган. Масжид гумбази ва минораларнинг қолдиқлари эса 1914 йилгача сақланган [3]. Амир Саид Олимхон томонидан бир қанча бинолар, иншоотлар таъмирланган бўлиб, Қашқадарё кўприги, Қарши қалъаси, Абдуллахон мадрасаси қаторида Одина масжидида ҳам қайта таъмирлаш ишлари олиб борилган. Таъмирлаш давомида вайрон бўлган масжиднинг гумбази ва минораларини тиклашнинг иложи бўлмаган. Шўролар даврида Одина (жума) масжидида турли идоралар жойлаштирилиб, кейинчалик омборхона сифатида ҳам фойдаланилган. 1938 йилда масжиднинг атрофи баланд девор билан ўраб олинган ва маҳбусхонага айлантирилган. Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги муносабати билан 2004 йил охирида ҳибсхона бошқа жойга кўчирилди. Одина масжидида ҳам кенг кўламли таъмирлаш ишлари олиб

борилиб, ноёб иншоотнинг асл қиёфасини тиклаш учун тадбирлар амалга оширилмоқда.

Қарши шаҳрида сақланиб қолган обидаларнинг аксарияти асосан XVI асрнинг иккинчи ярмида Абдуллахон II хукмронлиги йилларида қурилган. Бу даврда Қарши ҳозирги эски шаҳар деб юритиладиган ҳудудга силжий бошлаган. Бундан XVI асрнинг охирида қурилган йирик жомеъ масжидининг ўрни ҳам далолат беради. Намозгоҳ масжиди қурилган вақтда унинг баланд қилиб қурилган гумбази узоқ узоқларга савлат тўкиб, кўрк бериб турган. Шу боисдан бўлса керак, иншоат халқ томонидан Кўкгумбаз жомеъ масжиди номи билан аталиб келинади.

Кўкгумбаз масжидида қадимшунослик изланишлари ўтказган таниқли қадимшунос олим М.Е.Массон бино пештоқидаги арабий битикларни ўқишга муяссар бўлиб, унинг Абдуллахон II буйруғига биноан қурдирилганлигини аниқлаган [4]. Бинонинг қуриб битказилган санаси ҳижрий 999 (1590 – 1591) йилда эканлиги маълум. XIX асрда шаҳарга ташриф буюрган Г. Ланделл Кўкгумбаз масжидини шаҳарнинг ғарбий томонида бунда 320 йил олдин Абдуллахон томонидан Қаршига ҳоким этиб тайинланган Мир Бақо томонидан бунёд этилган деб маълумот беради [5]. Иншоат жомеъ масжид сифатида Қарши шаҳри ва атрофидаги қишлоқлар аҳолисига хизмат кўрсатган, ҳамда бу жойда байрамларда халқ сайиллари ўтказилган. Қадимшунослик ишларининг далолат беришича, обида пойдевори томонидаги жой кейинчалик чўкиш юз бермаслиги учун анча чуқур қавланган ва 12 қатлам тупроқ (ҳар қатлам қалинлиги 6 – 19 см) солиниб, сув қуйилган ва роса тепиб пишитилган. Пойдеворига сув ўтмаслиги учун шағал, сополнинг майда синиқлари тўшаб чиқилган.

Кўкгумбаз жомеъ масжиди ўртада мураббаъ шаклида қурилган баланд гумбазли зал ва икки биқинидаги қатор тушган бинолардан иборат. Обиданинг умумий узунлиги 38,25 м. Қанотлардаги иморатларнинг эни икки хил. Шимолий ғарбий тарафдагисининг 14 м, жануби шарқий томондагисининг 14,6 м, ён томондаги биноларга асосий залга ўтиш йўлаклари орқали кирилади [6]. 1966 йилда арkning киравериш жойига пештоққа битилган форсий ёзув очиб тозаланган. Оқибатда унда масжидни қурдирган кишининг исми шарифи маълум бўлди [7]. Аниқланишича масжидни қурдирган киши Мир Бақо Баҳодир экан. Бу киши ўз вақтида жанглarning бирида Абдуллахонни ўлимдан қутқарганлиги учун шундай марҳаматга сазовар бўлган. Бино Қарши, Самарқанд усталари томонидан битказилган. Пештоқнинг асосий қисмида ҳошияли ёзув мавжуд бўлиб, бино қурилиши Мир Бақо Баҳодир бошчилигида ниҳоясига етказилди, дейилган.

Бино пухта қурилган, пештоқ ва уст гумбази чиройли ҳаворанг кўк кошинлар билан безатилган, Кўкгумбаз дейилиши ҳам балки ана шу боисдандир [8]. Ю. Скайлер Кўкгумбаз масжидини ичкари қисми теп текис бўлиб, тўққизта тошли қуббалардан иборат, масжидни олд қисми жуда чиройли ҳамда яхши,

мутоносиб, ёпилган гумбази ва Қуръондан олинган матнларнинг шаклигача мовий ва оқ кошндан ишланган деб маълумот беради [9]. Бинонинг тик баландлиги 38,25 м кўндаланг ён қисмининг узунлиги 14,0:14,6 м ички хонақоҳ 8x8, баландлиги 14 м келади. Бинонинг асосий тик ва ён равоклари бирлашган ҳолда кўтариб туради, умумий кўриниши ҳам миллий анъаналар билан ҳамоҳангдир. Масжид асосан пишиқ ғиштдан қурилган, асосий уст қопламлари мовий зангори ва оқ рангли кошнлардан иборат [10].

Ўз вақтида масжид уч томондан баланд пахса девор билан ўралган бўлиб, деворнинг бир чети боғзорларга, иккинчи бети эса Хўжа Рўшноий қабристонига туташган. Кўкгумбаз жомеъ масжиди ўз даврида гўзал нақшлар билан безатилган. Масжиднинг феруза гумбази таянчи билан XIX асрнинг ўрталарида ўпирилиб тушган.

Хонақоҳ жомеъ масжиди Қарши шаҳрининг Қўрғонча маҳалласида жойлашган. Жомеъ масжиди XVII асрнинг охири чорагида қурилган. Айрим маълумотларга кўра, Хонақоҳ масжиди 1677 йилда битказилган. Масжид 14 қиррали тарх асосида қурилган бўлиб, 14 м лик минораси, 14 м лик тошқудуғи 14 м лик тош ҳовузи мумтоз бир уйғунлик асосида ягона мажмуани ташкил этади [11].

Хонақоҳ масжиди Абдураҳмон Халифа ташаббуси билан Қўрғонча аҳолиси томонидан ҳашар тариқасида ниҳоясига етказилган. 1910 йилда (1331 ҳ.с.) масжид қайта бошдан қурилган. Самариддинхон Эшон томонидан ҳашар йўли билан тикланган масжид ўзининг иккинчи қурилишида аввалги тархидан бироз ўзгарган. Унинг ҳозирги кўриниши 9 қиррали бўлиб, чилла ўтиришга мослаштирилган хос ҳужрага ҳам эга [12]. Қарши шаҳридаги масжидлар орасида Хонақоҳ жомеъси шу жиҳати билан ягона ҳисобланади. Масжид шарқона безаклар билан зийнатланган.

Шўро салтанати йилларида Хонақоҳ масжиди хароб ҳолга келиб қолган эди. 1962 йилда Қўрғонча ва Қизил Масжид маҳаллалари аҳолиси саъй-ҳаракати билан масжид буткул вайрон бўлишдан сақлаб қолинади. Республика мустақиллиги шарофати билан Қўрғонча Хонақоҳ жомеъ масжидига ҳам эътибор кучайди. Масжид, унинг минораси, ҳовузи, қудуғи таъмирланди. Қабристон ҳам обод этилди. Қадимий мақбара, сағана тикланди. Қабристон Хонақоҳ масжидининг орқа буржида бўлиб, сағанадаги катта "оқ мармар тошга жомеъ масжидига асос қўйган фозил кишилар шажараси битилган. Сағанадаги мармар лавҳда бу машҳур шайх Абдураҳмон Нақшбандийга дахлдор эканлиги битилган. Шажара қуйидаги силсилада берилади: Сиддиқ, Тожиддин, Абдусамад, шайх Муҳаммад, Мусохон Даҳбедий, Абдураҳмон Даҳбедий (Қаршига келиб муқим яшаган), Абдулаҳад, Мухаммад, Бурхониддин, Бадриддин, Абдусамад Бухорий [13].

Қабристон ва ундаги сағана, шубҳасиз, Хонақоҳ масжидидан аввал вужудга келган. Қабристондаги шажара 1115 хижрийнинг (1695 м.й.) зулҳижжа ойида

битилган. Шажарада зикр этилган машойхлар, имомлар Маҳдуми Аъзам силсиласидан бўлиб, Нақшбандия таълимотининг йирик тарғиботчиларидан бўлганлар. Хонақоҳ масжиди Қарши шахрининг ўтмишда вужудга келган обидалардан бири сифатида ўзига хос тарихийлик касб этади. Жомеъ масжиди хозирда мукамал таъмирга муҳтож бўлиб турибди.

Чақар масжиди (1860) Қаршининг эски шаҳар қисмида жойлашган. Айвондан эшиклар орқали ичкарига кирилади. Деворлари бенақш, ганж билан сувалган, меҳроб қисмида мрамарга ўйилган нақшни кўриш мумкин. Бинонинг асосий ўрта қисмида уймакор устунлар шифт ёғочларини кўтариб туради, таг ҳимоя қисми мрамардан қилинган. Масжиднинг ташқи қисми айвон услубида қурилган, устунлар айвонларни кўтариб туради. Масжид ёғоч устунларига маҳорат билан гул тасвирлари, турли хил шакллари ўйилган. Бундай анъанавийликни Бухоро меъморчилигида ҳам кўриш мумкин [14].

Қарши шаҳридаги қадимий мадрасалар ўзбек меъморчилигининг ноёб намуналаридан бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз тарихига эга. Бу ноёб обидалар Ўзбекистондаги кўплаб тарихий – маданий ёдгорликлар каби юксалишу улуғворлик даврларига ҳам, эътиборсизлик, таҳқиру тазйиқларга ҳам, вайронгарчиликларга ҳам дуч келган.

Қадимшунос олим М. Массоннинг ёзишича, XIX – XX асрлар чегарасида Қаршида 20 та мадраса бўлган [15]. Аммо, хозиргача улардан Шарофбой, Абдулазизбой, Қиличбой, ва Бекмир Қозоқ мадрасаларгина сақланиб қолган, холос.

Қарши регистонининг шарқий томонида Одина масжиди рўпарасида, XVI асрда Абдуллахон томонидан қурилган мадраса қад кўтариб турган. Қарши шаҳридаги бу мадраса шаҳардаги энг қадимий мадраса бўлиб, у бетакрор гўзал меъморий услубда бунёд этилган. Ёзма манбаларда бу мадраса ҳақида маълумотлар жуда кам учрайди. Н. Ҳаников “Описаниэ Бухарского ханства” асарида мадраса ҳужралари ҳақида тўхталиб уларнинг сони 40 та деб маълумот беради [16]. XIX асрнинг иккинчи ярмида шаҳарга келган Ю. Скайлер Абдуллахон мадрасаси ҳужраларини сонини 80 та деб маълумот берган [17].

Асосан, мадраса ҳақида КАТЕ раҳбари, М.Е. Массон батафсилроқ ёзиб қолдирган. М.Е. Массон “Столичные города в области низовев Кашкадари с древнейших времен” асарида, Абдуллахон мадрасаси икки қаватли бино эканлигини, томонларининг ўлчамлари бўйича 45 га 35 метрни ташкил қилганлиги, хоналари 40 га яқин бўлганлиги, деворларининг ташқи ва ички томонлари сирланган сопол тахтачалар ҳамда гулдор кошнлар билан безатилган деб маълумот беради [18].

Абдуллахон мадрасаси ҳақида Қ. Насриддинов ўзининг “Қарши Регистони” асарида, М.Е. Массон томонидан келтирилган мадраса ўлчамларидан фарқли маълумотлар беради. Қ. Насриддиновнинг дала ёзувлари асосида келтирилган

маълумотларига кўра Абдуллахон мадрасасининг бўйи 50 метр, эни 40 метр бўлган ва мадраса хужралари 48 та бўлган [19].

Абдуллахон мадрасаси тадқиқ этилаётган даврда ҳам фаолят олиб борган. Мадрасанинг катта, асосий пештоқи ғарбга қараган. Унинг остидаги икки дарвозадан мадраса ҳовлисига кирилган, ўртадаги дарвозадан иккинчи қаватга чиқилган. Мадраса ҳовлисида тоқили айвон бўлиб, у ёзлик дарсхона вазифасини бажарган. Ҳовли атрофида эса икки ошёнли хужралар бўлган. Мадрасанинг тўртта баланд ва кўркам минорлари кўкка бўй чўзиб турган. Уларнинг баландлиги 30 метрга яқин (38 газ) бўлган. 1910-1912 йилларда мадрасанинг чап тарфидаги гумбази ва шу тарафдаги олдинги минораси, тепа қисми шикастланган, бошқа миноралари ярим бузилган ҳолатда бўлсада сақланган. Кейинчалик мадраса бузиб ташланган.

Қарши шаҳридаги Бек мадрасаси ҳорижлик сайёҳларларнинг эсдаликларида учрайди. 1841-1842 йиллар Бутенов билан бирга келган Ҳаников Бек мадрасасини Абдуллахон ҳукумронлиги йилларида Қарши шаҳрига бек бўлган Мир Бақо бек томонидан қурилганлигини ва 50 хужрадан иборатлигини ёзиб қолдирган [20]. 1873 йилда Қарши шаҳрида бўлган Ю. Скайлер Бек мадрасасини арқдан унча узоқ бўлмаган жойда эканлигини, хужраларининг сонини эса 100 та талабага мўлжалланганлигини ва қурдирган бекнинг номи билан юритилганлигини қайд этиб ўтган [21]. Н. А. Маэв мадраса номини Мирбека деб қайд этиб, замонлар ўтсада бир оз қорайган бўлсада яхши сақланган деб тасвирлаган [22]. Н.А. Ҳаников ҳам Ю. Скайлер ҳам Мир Бақо бекнинг Абдуллахон томонидан Қаршига бек этиб тайинланиши борасидаги юқорида келтирилган маълумотни тасдиқлайди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Аҳмедов Б. Амир Темур, Тошкент, Ёзувчи, 1996, б.361-362
2. Исмоилов Н, Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. б. 122.
3. Равшанов.П. Қарши тарихи. Тошкент – 2006. б.501.
4. Массон М. Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. с.87
5. Lansdell H. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. p. 47.
6. Равшанов.П. Қарши тарихи. Тошкент – 2006. б.499.
7. Кочнев Б.Д. Раскопки и разведки в Каршинском оазисе. А О М., 1976, с,50
8. Кўрсатилган асар. с. 51
9. Скайлер Ю. Тукистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. б. 291

10. Исмоилов Н, Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. б. 122
11. Равшанов.П. Қарши тарихи. б. 502.
12. Исмоилов Н, Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри, б.127.
13. Равшанов.П. Қарши тарихи. б. 503.
14. Исмоилов Н, Бўриев О. Қарши – Ўзбекистоннинг қадимий шаҳри. б.126.
15. Массон М. Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. с.80.
16. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. с. 109.
17. Скайлер Ю. Тукистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари.б.290
18. Массон М. Е. Столичные города в области низовьев Кашкадарьи с древнейших времен. с.78.
19. Насриддинов Қ. Қарши Регистони. б. 85.
20. Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. с. 109.
21. Скайлер Ю. Тукистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. б.290
22. Маев Н.А. Бухоро ҳонлиги очерклари. б. 43.
23. Хўжаёров, А. (2023). ЎРТА АСРЛАРДА НАСАФ ВОҲАСИ ИЛМИЙ-АДАБИЙ ҲАЁТИ. Общественные науки в современном мире: теоретические и практические исследования, 2 (7), 41-43.
24. Ходжаёров, А. О. (2023). Сомонийлар даврида Насаф шаҳрининг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти. Взгляд в прошлое, 6 (1).
25. Хўжаёров, А. О. (2022). Қашқадарё воҳаси алломалари илмий меросининг аҳамияти. In International conferences (Vol. 1, No. 21, pp. 99-103).
26. Khojayorov, A. (2023). The scientific-literary environment of the Nasaf oasis in the middle ages. Educational Research in Universal Sciences, 2(3), 885-888.
27. Хўжаёров, А. (2022). Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асари ноёб этнографик манба сифатида. Academic research in educational sciences, (3), 399-411.
28. Asilbek, K. (2023). History of Sufism in Nasaf Oasis. Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599), 1 (6), 15-19.
29. Khojayorov, A. (2024). JURISPRUDENCE OF MUHAMMAD BAZDAWI (IX – XII CENTURIES). Collection of scientific papers «SCIENTIA», (February 23 2024; Amsterdam, Netherlands), 188-191.